

1.2. МЕХАНІЧНИЙ РУХ НАСЕЛЕННЯ

Одним із важливих факторів, який безпосередньо впливає на демографічну ситуацію в регіоні є міграції населення. Міграції являють собою переміщення людей з одного місця в інше, як правило, з перетином статистично враховуваної межі (держави, області, населеного пункту) зі зміною місця проживання на більш чи менш тривалий час або назавжди [1; с. 93]. Міграції класифікують за різними ознаками: *за тривалістю*: постійні, сезонні, епізодичні та маятникові; *за причинами виникнення*: соціально-економічні (трудові), побутові, політичні, екологічні, військові.

Перші міграційні потоки з території Тернопільщини почали формуватися з середини XIX ст. з збіднілих селян Австро-Угорщини, які виїжджали у пошуках кращої долі спочатку у європейські країни (Німеччину, Францію), а згодом долучилися до загальноєвропейського міграційного потоку до США, Аргентини, Бразилії і Канади. Вони використовувались для малокваліфікованої праці, найбільше – для сільськогосподарських робіт. У деяких повітах Тернопільщини, зокрема Заліщицькому і Борщівському, величина емігрантів у цей час перевищувала природний приріст населення.

До початку Першої світової війни з Австро-Угорщини лише до США і Канади виїхало 400 тис. українців. Основний контингент українських емігрантів у Канаду сформувався з центральних і південних повітів галицького Поділля – Гусятинського, Чортківського, Борщівського і Заліщицького.

Масовим стало у 1880-ті переселення східногалицького селянства на територію Росії. Новий його вибух припав на серпень 1892 р. і розпочався в Збаразькому повіті, звідки в ніч із 3 на 4 серпня 25 жителів села Шили таємно перейшли через кордон у Росію. Через тиждень повіт залишили 1500 селян. Поступово еміграційна «гарячка» перекинулася в Борщівський, Скалатський, Тернопільський та інші повіти.

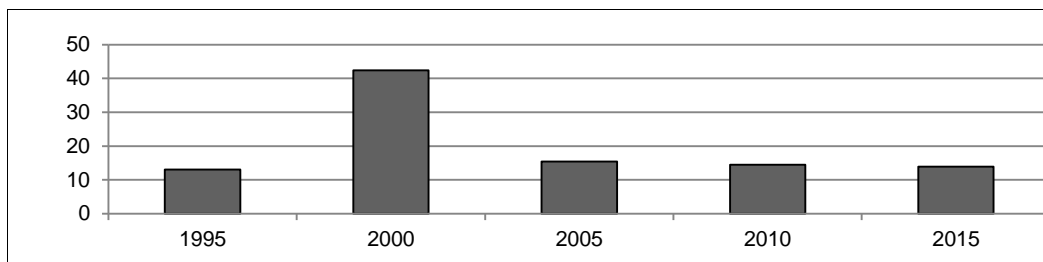
Друга міграційна хвиля сформувалась у 20-30-их роках XX ст. в основному у США та Канаду. У цей період з території Тернопільського воєводства виїхало близько 125,3 тис. мігрантів. Ця міграція була в основному соціально-економічною та побутовою (поєднувались родини тих, хто виїхав в ці країни під час Першої світової війни).

Під час Другої світової війни міграції з території України загалом, і Тернопільської області зокрема, мали переважно політичний характер. Значній частині наших співвітчизників вдалось знайти притулок в інших країнах, рятуючись від сталінських репресій і переслідувань. А інша частина – була насильно вивезена у Сибір та північні регіони європейської частини Росії. У цей період відбулась масова примусова міграція поляків з західних частин України, в тому числі і з Тернопільської області. Натомість на ці території було переселено поляків із східної Польщі.

В подальшому основними причинами формування міграційних потоків з території області були переважно соціально-економічні. З 1970 р. до 1990 р. територію області покинуло близько 56,5 тис. осіб. Водночас у цей час в'їхало сюди 55,3 тис. осіб (сальдо міграції –11,2 тис. осіб).

Нова хвиля міграції (кінець XX – початок XXI століття) зумовлена довготривалою економічною кризою. Перші значні міграційні потоки сучасного періоду

почали формуватися у 1994-1995 рр. (рис. 1.5). В основному населення виїжджало до країн Західної та Південної Європи (Італія, Греція, Португалія, Іспанія, Франція), значною була також частка мігрантів до країн центральної Європи (Німеччина, Чехія, Польща), а також в Ізраїль, Мальту. У 1994 р. вперше було зафіксоване від'ємне сальдо міграції (-0,9 тис. осіб). Від'ємним воно залишається і до сьогодні. Серед мігрантів у той період була значна кількість осіб з вищою освітою і високою кваліфікацією. Це зумовило явище т. зв. «відпливу умів». Тільки за 1995 р. за межі області виїхало понад 2,8 тис. осіб з вищою та незакінченою вищою освітою, 4,1 тис. осіб з середньою спеціальною та 6,1 тис. осіб – із загальною середньою освітою. Серед мігрантів переважали чоловіки (51 %) у молодому та середньому віці.

Рис. 1.5. Кількість мігрантів у Тернопільській області

Аналіз статистичних даних свідчить про те, що сумарна кількість трудових мігрантів у 2001 р. становила 42,4 тис. осіб. За даними сільських рад, у селах області чисельність громадян, які працюють за межами України, становила 20095 осіб, або 6,3 % від кількості сільського населення у працездатному віці, в тому числі 11925 чоловіків та 8170 жінок. Найбільші обсяги міграцій населення на той час були із м. Тернополя, Тернопільського, Заліщицького, Бучацького, Борщівського та Чортківського районів.

У 2010 р. найбільші обсяги міграцій були зафіксовані з територій Підгаєцького, Монастириського, Зборівського та Заліщицького районів.

За 2015 р. з території області вибуло 13084 осіб, найбільше з м. Тернополя, Кременецького, Борщівського, Бучацького, Бережанського, Теремовлянського районів. Насьогодні за приблизними підрахунками вчених за межами області в інших країнах перебуває більш, ніж 100 тис. мігрантів. Встановити точну цифру неможливо, оскільки багато з них перебуває за кордоном нелегально.

Більшість мігрантів за межі області складають чоловіки (52 %), у віковій структурі – населення молодого та середнього віку (76 %). Серед чоловіків найбільша кількість мігрантів у віці 30-49 р., серед жінок – 30-39 р. Популярними серед населення області залишаються сезонні трудові міграції. Головними напрямками таких міграцій є м. Київ, а також країни-сусіди: Польща, Чехія, Росія. В основному в них беруть участь чоловіки (будівельні та сільськогосподарські роботи).

Основні потоки мігрантів формуються, як і раніше, із сільської місцевості, але в останні роки постійно збільшується механічний рух населення із міст унаслідок зупинки промислових підприємств, скорочення працівників багатьох установ і закладів. Спостерігається також зворотній процес урбанізації – *реурбанізація*. Це повернення міських жителів, які працювали на великих підприємствах і проживали у куртожитках в села.

**Сальдо міграції у районах і м. Тернополі в 2002-2015 роках
(осіб в розрахунку на 1000 жителів*)**

	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2015
По області	-1,0	-1,1	-1,7	-1,5	-1,7	-1,6	-1,3	-1,2	-0,9	-0,8	-0,4	0,7
Бережанський	2,0	5,3	3,7	1,4	-0,4	1,0	-1,7	-1,6	-1,5	-1,1	-2,0	0,4
Борщівський	-1,4	-0,7	0,2	-2,0	-0,3	-0,4	-3,8	-2,1	-1,3	-0,9	0,4	-0,4
Бучацький	-0,4	0,1	0,6	-0,6	-0,1	-2,5	-2,3	-1,2	-0,7	0,5	0,1	-0,8
Гусятинський	-0,1	2,3	1,4	-0,2	-1,4	-2,4	-3,0	-1,9	-0,7	-0,5	-0,4	-1,4
Заліщицький	-5,0	-4,5	-2,5	-3,8	-3,5	-2,3	-3,1	-2,3	-2,2	-3,1	-1,0	0,1
Збаразький	4,7	4,9	7,9	2,6	1,8	2,8	3,5	1,5	2,1	1,9	0,8	-0,2
Зборівський	2,5	3,4	7,1	2,2	0,4	-1,7	-4,2	-3,8	-2,4	-1,7	-1,9	-1,4
Козівський	2,9	4,2	3,9	3,2	0,7	0,1	-0,9	-0,1	-0,4	0,2	-0,3	-0,2
Кременецький	-4,1	-2,4	-0,8	-1,3	-3,2	-3,0	-3,3	-1,8	-1,4	0,1	0,8	-0,1
Лановецький	-0,8	2,1	2,2	1,0	1,3	-2,1	-0,7	-3,8	0,1	-1,2	-0,9	0,2
Монастириський	-5,5	-2,4	-2,6	-5,0	-5,2	-6,4	-5,5	-4,5	-3,8	-4,9	-5,5	-1,4
Підволочиський	-0,2	-0,5	4,3	2,7	2,4	2,1	1,2	2,9	3,1	2,4	2,9	0,6
Підгаєцький	-7,5	-6,6	-6,2	-6,9	-7,1	-6,8	-7,7	-2,5	-7,5	-5,3	-4,2	-0,8
Теребовлянський	2,7	4,4	2,7	2,0	2,2	3,7	3,6	1,0	1,0	2,1	2,2	1,1
Тернопільський	10,6	14,3	16,8	11,6	11,4	12,9	10,2	6,3	7,3	8,5	8,3	6,0
Чортківський	2,2	0,3	-1,4	-0,3	-3,6	-2,9	3,1	-0,1	0,1	0,7	1,2	-0,6
Шумський	1,9	0	-0,7	-0,7	-2,9	-2,3	-2,0	-1,3	-1,0	-0,6	-0,6	-0,3
м. Тернопіль	-7,0	-12,7	-18,7	-10,4	-8,0	-7,4	-5,3	-3,2	-4,2	-5,3	-4,5	-5,3

*За даними Головного управління статистики у Тернопільській області

Поширені донедавна «маятникові міграції» населення (в окремі роки в них брало участь 20-25 % сільського працездатного населення) різко зменшилися внаслідок скорочення діяльності, зменшення потужності, ліквідації багатьох підприємств і установ, де були зайняті «маятникові мігранти». На це вплинуло зменшення кількості рейсів автобусів і приміських поїздів, подорожчання транспортних послуг. Зі зміною форм власності на землю деяка частина людей залишається працювати в селах, інша – мігрує за межі області.

В останні два роки на території України з'явилися і набули значних обсягів так звані військові міграції у зв'язку з веденням військових дій на сході нашої країни (Донецька і Луганська області). Вони в значній мірі впливають на формування сучасної демографічної ситуації в Україні (змінюється кількісний склад, населених пунктів, а у деяких випадках і національний склад населення окремих регіонів).

На початку 2016 року кількість вимушено переселених осіб становила 1,738 млн. осіб (за даними Міністерства соціальної політики), з них в Україні – 1,1 млн. осіб. Слід відзначити різницю між поняттями, якими оперують дані організації – «внутрішньо переміщені особи» (ВПО) та «біженці». Згідно зі статтею першою Закону України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб», «внутрішньо переміщеною особою є громадянин України, який постійно проживає в Україні, якого змусили або який самостійно покинув своє місце проживання у результаті або з метою уникнення негативних наслідків збройного конфлікту, тимчасової окупації, повсюдних проявів насильства, масових порушень прав людини та надзвичайних ситуацій природного чи техногенного характеру»

[2]. Вказані переміщення стосуються лише тих осіб, які мігрують в межах своєї країни. Громадян, які перетинають міжнародний кордон у пошуках безпечних умов життя в інших державах ООН іменує «біженцями».

Якщо проаналізувати розселення внутрішньо переміщених осіб на території України, то тут спостерігається чітка тенденція: найбільше їх розселяється у м. Києві (105,2 тис. осіб) та Київській області (43,1 тис. осіб), а також у великих містах України – Харкові (185,0 тис. осіб), Запоріжжі (99,3 тис. осіб), Дніпропетровську (72,2 тис. осіб), Одесі (30,6 тис. осіб) та ін. Отже, бачимо, що найбільш привабливими для поселення біженців є міста, де є кращі можливості для пошуку роботи і соціальних гарантій. Кількість ВПО прямо пропорційна до віддаленості від зони воєнних дій. І таким чином, найменша їх кількість зосереджена у західних областях України, в тому числі і Тернопільській області (2,7 тис. осіб). Серед переміщених осіб тут найбільшу частку займають особи працездатного віку (45 %).

Ряд проблем, пов'язані із переселеннями жителів окупованих територій виникає і з тих, хто змінив своє місце проживання не покидаючи Україну. Вони, насамперед, пов'язані із адаптацією людей до нового місця, а також збільшенням навантаження, яке лягає на всі служби, задіяні в розселенні та облаштуванні побу-ту переселенців.

Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи виокремлює такі соціальні та економічні загрози, спричинені масовим переселенням:

- напруження на місцевих ринках праці через істотне збільшення пропозиції робочої сили за рахунок вимушених переселенців;
- проблеми з медичним обслуговуванням, зокрема із забезпеченням переселенців безкоштовними ліками;
- проблеми з наданням послуг дошкільної та шкільної освіти, пов'язані, зокрема, із значним збільшенням наповнення груп та класів;
- проблеми з розміщенням переселенців, у тому числі з оплатою послуг санаторно-курортних закладів, де вони проживають.

Вирішення існуючих проблем потребує комплексного підходу з боку як спеціальних служб, місцевого населення, так і самих переселенців. Водночас переселенці є важливим чинником соціального напруження у тих регіонах, куди вони переїхали.

Література:

1. *Влах М.* Географія населення: [словник-довідник] / Мирослава Влах. – Львів: Видав. Центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2005. – 241 с.
2. *Закон України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб»* // Відомості Верховної Ради. – 2015. – № 1. – Електронний ресурс. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1706-18>. – Назва з екрану.
3. *Заставецька О. В.* Тернопільська область: географічні основи комплексного економічного і соціального розвитку: [монографія] / О.В. Заставецька. – Львів, 1997. – 211 с.
4. *Статистичний щорічник Тернопільської області за 2015 рік* / [за ред. А. А. Чорного]. – Тернопіль: ГУС у Тернопільській області, 2016. – 430 с.
5. *Шушпанов Д. Г.* Зовнішня трудова міграція населення регіону: соціально-демографічний аспект (на матеріалах Тернопільської області): автореф. дис... канд. екон. наук: 08.00.07 / Д.Г. Шушпанов. – К., 2009. – 20 с.
6. *Яковенко Т. В.* Особливості сучасної демографічної кризи в Україні / Т. В. Яковенко // Вісник ХНУ ім. В. Н. Каразіна. – 2014. – № 1122. – С. 77-83.

1.3. ЕТНІЧНИЙ СКЛАД НАСЕЛЕННЯ

Етнічний склад населення краю сформувався під впливом політичних і соціально-економічних умов і зазнавав у процесі формування постійних змін.

Сучасну територію Тернопільської області в давнину заселяли слов'яни, які в IV столітті н. е. утворили велике об'єднання племен, відоме під назвою анти. Поширена етногенетична концепція походження українців від антив. У IX столітті східнослов'янські землі об'єдналися в єдину державу Київську Русь, яка була могутньою державою середньовічної Європи. Про інтенсивність заселення в даний час території краю свідчать близько 300 староруських городищ і селищ, понад 100 некрополів X – XIII століть. В кінці XI століття на території сучасної Тернопільщини утворилися руські князівства Терехівське і Шумське, які пізніше об'єдналися і увійшли до Галицько-Волинського князівства. З часів Русі і аж до середини XX ст. українці Тернопілля називалися русью або русинами [8].

У XVIII ст. на території Тернопільського воєводства були заселені німці. Їх спровадила сюди австрійська влада як зразкових господарів. Вони становили близько 0,9 % населення. На Тернопільщині були навіть німецькі села. Це Броніславівка Зборівського повіту, Бекерсдорф (нині Новосілка) Підгаєцького повіту, Конопківка поблизу Микулинців. Саме засновник Конопківки німець Ян фон Конопка оцінив лікувальні властивості мінеральної води і започаткував курорт у цьому селі.

Але вже у 1939-1940 рр. німці з Тернопільщини, як і з усієї Західної України, згідно з радянсько-німецькою угодою, були репатрійовані до Німеччини.

У Тернопільському воєводстві до возз'єднання західноукраїнських земель в УРСР основними національностями були українці, поляки, євреї, а також німці, чехи, вірмени та ін. Українці становили 70-75 % від населення воєводства. Вони постійно зазнавали утисків із боку польського уряду. Жорстока експлуатація українців, насильне їхнє ополячення призводили до зростання кількості емігрантів серед українського населення, постійного зменшення його кількості [8].

У 1921 у Тернопільському воєводстві, яке мало площу 16240 км², проживало 1 млн. 428,5 тис. осіб, із них українців – 848,6 тис. (59,4 %), поляків – 447,8 тис. (31,4 %), євреїв – 129 тис. (9 %), інших – 2,9 тис. (0,2 %). У 1931 р. – 1 млн. 600,4 тис. осіб, із них українців – 879,6 тис. (54,8 %), поляків – 586,6 тис. (36,6 %), євреїв – 134,1 тис. (8,4 %), інших – 0,2 тис. осіб.

Тривале перебування краю у складі Польської держави зумовило високу частку тут поляків. Їх переселяли переважно із західних воєводств Польщі на родючі землі Галичини, їх частка постійно збільшувалась у довоєнний період (табл. 1.7).

У дорадянський період українці проживали переважно в селах, у більшості міст і містечок Тернопільщини вони становили менше, ніж половину населення. Там переважало єврейське і польське населення.

У 1939 році утворено Тернопільську область, тоді на 13700 км² проживало 1,500 млн. осіб. У першому переписі УРСР, що охоплював Тернопільщину (1959 р.), питома вага українців у загальній кількості населення становила 94,8 %, або 1030,16 млн. осіб. У наступних переписах чисельність українців зростала за рахунок природного приросту населення, і становила:

- у 1970 р. – 1106954 особи,
- у 1979 р. – 1123085 осіб,
- у 1989 р. – 1126395 осіб.

Таблиця 1.7

Частка осіб різних національностей у складі населення у Тернопільській області, за даними переписів населення, %

Національність	1921	1931	1959	1970	1989	2001
українці	59,4	58,1	94,9	96,0	96,8	97,8
росіяни	0,1	0,1	2,5	2,3	2,3	1,2
поляки	31,4	33,5	2,2	1,3	0,6	0,3
інші	10,1	8,3	0,4	0,4	0,3	0,7

*за даними Головного управління статистики у Тернопільській області

Значні зміни в національному складі населення Тернопільщини відбулися в повоєнний період. Звідси, як і з інших областей західної частини України, було переселено на історичну батьківщину поляків, чехів. Тільки на територію Польщі були евакуйовані майже 227 тис. осіб. До поселень, з яких виїхали ці люди, було переселено українців із Польщі, Чехословаччини. Із Польщі прибуло близько 160 тис. осіб. Ці переселення спричинили зниження частки польського, чеського населення і збільшення частки українців у національному складі населення Тернопільщини.

Різко скоротилась порівняно з довоєнним періодом кількість євреїв. Вони масово були знищені в часи фашистської окупації, а частина з них емігрувала за кордон. У післявоєнний період на території Тернопільської області збільшилась кількість росіян і громадян інших національностей колишнього Союзу РСР. Вони були прислані сюди як фахівці для відбудови зруйнованого війною господарства, розвитку промисловості, колективізації сільського господарства.

Сучасна Тернопільська область належить до так званих моноетнічних регіонів (частка корінного етносу – українців – тут становить 97,8 %), хоча за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року, на території регіону проживали представники 85 національностей. Найчисельнішими були українці (1113,5 тис. осіб), табл. 1.8. Серед найбільш чисельних національних меншин тут були представлені – росіяни, поляки, білоруси, євреї, молдовани, вірмени, татари, азербайджанці, вепси та інші національності, кількість представників, кожної з цих меншин – менше 100 осіб [6].

За питомою вагою *українців* у національному складі населення (97,8 %) Тернопільська область займає перше місце в Україні. За цим показником їй дещо поступаються Івано-Франківська (97,5 %) та Львівська (94,8 %) області. За роки, що минули від перепису населення 1989 року, частка українців збільшилась на 1,0 відсоток. Загалом такий високий відсоток українців у національному складі простежується від 1959 року (94,9 %). Надалі він поступово збільшувався, в основному за рахунок зменшення частки поляків і євреїв у роки Другої світової війни, росіян та осіб інших національностей (між переписами 1989 і 2001 років). Українці проживають на всій території області, питома вага їх у загальній чисельності насе-

лення районів становить – від 95,6 % (Підволочиський район) до 99,6 (Підгасцький район). Питома вага українців серед сільського населення дещо вища (99,2 %), ніж серед міського (96 %).

Таблиця 1.8

**Етнічний склад населення Тернопільської області,
за матеріалами перепису населення 2001 р.***

Національність	Кількість (тис. осіб)	У % до підсумку		2001 рік, у % до 1989 р.
		2001 рік	1989 рік	
українці	1113,5	97,8	96,8	98,9
росіяни	14,2	1,2	2,3	53,3
білоруси	1,0	0,1	0,1	60,5
поляки	3,9	0,3	0,6	57,5
інші національності	5,9	0,6	0,2	у 2,2 р. м.

*за даними Головного управління статистики у Тернопільській області

Серед українського населення виділяються групи людей, які відрізняються своєю культурою, звичаями, традиціями, говіркою – *етнографічні групи*. За даними перепису населення 2001 року, на території Тернопільської області мешкають 364 представники таких етнографічних груп українського етносу, як: лемки, бойки, гуцули, поліщуки, русини (1,1 % від їх загальної кількості в Україні). Найчисленніші серед них лемки – 346 осіб і бойки – 147 осіб; малочисельні – гуцули – 14 осіб і русини – 4 особи.

Лемки – після депортації у 1944-1947 рр. частина лемків оселилася на території Тернопільщини – їх тут майже 100 тис. осіб. Найбільше лемків проживає на території Монастириського, Теревовлянського, Козівського, Тернопільського районів. Центром лемківської культури є с. Гутисько, де майже щорічно відбуваються фестивалі, є музей побуту лемків. В Тернопільській області діє товариство «Лемківщина», яке координує культурно-мистецькі акції, видає свій журнал [1; с. 341].

Бойки – відселені разом із лемками зі споконвічних українських земель сучасної Польщі, але компактно вони не проживають. Найбільша їх кількість у м. Тернополі. У 2002 р. було створено Тернопільське обласне товариство «Бойківщина» [7; с. 156].

Друге місце за чисельністю населення в області мають *росіяни*. Особливо стрімко їхня кількість зросла на території області, починаючи з 1939 року (тоді їх нараховувалось близько 0,1 % від загальної кількості населення), а вже у 1959 році їх чисельність становила 2,5 % від усього населення.

Аналіз матеріалів Всеукраїнського перепису населення у 2001 році свідчить про те, що кількість росіян в порівнянні з 1989 роком зменшилась на 46,7 % і на час перепису складала 14,2 тис. осіб.

Питома вага росіян в етнічному складі населення районів становить в основному до 1 %. Виокремлюються дещо більшими показниками кількості росіян лише Збаразький (1,3 %), Кременецький (1,28 %) і Чортківський (1,6 %) райони. Найвища частка росіян серед населення Чорткова (9,9 %), Тернополя (7,2 %), Скали-Подільської (7,3 %), Кременця (5,9 %) та інших міст, де розміщувалися великі промислові підприємства та військові частини колишньої Радянської Армії. Пито-

ма вага росіян серед міського населення становить 2,4 %, у сільській місцевості лише 0,4 % від усієї кількості населення.

Поляків на території краю проживає 3856 осіб (за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року). Найбільше їх проживає у Підволочиському районі, тут вони займають друге місце після українців (3,6 %). Вони проживають також у м. Тернополі, смт Гусятині, смт Гримайлові, м. Терехівці та ін.

Євреї – одна з найдавніших національних і релігійних меншину краї. Вигнання євреїв з держав і міст західної та центральної Європи у XIII-XV ст. спричинило їх міграцію на схід. Вже в 1500 році євреї, що жили на українських землях під польською адміністрацією, проживали в 23 містах краю.

Зосереджуючись у містах і містечках, євреї (становили 40-45 % міщан Східної Галичини) займалися ремеслом, торгівлею, лихварством, орендою землі, домашніми послугами. Основним заняттям євреїв у містах і селах на початку XX ст. була торгівля. За даними переписів населення 1897 р. в Росії та 1900 р. в Австро-Угорщині найбільше єврейське населення було в Кременці – 39 % та Гусятині – 41 %. Від кінця XIX ст. починає збільшуватись кількість євреїв у державній адміністрації і вищих школах краю.

Від грудня 1939 року євреїв, особливо прибулих із окупованої німцями Польщі, масово арештовували, виселяли в Сибір. Постраждали, насамперед, сіоністи, єврейські релігійні діячі; іудейські громади фактично перестали існувати. Найжахливішим періодом у житті євреїв у краї, як і в усій Україні, стала німецько-нацистська окупація 1941-1944 рр. Окупаційна влада створила концтабори (гетто) у майже всіх великих населених пунктах. Тільки у Збаражі у 1943 році розстріляли понад 15 тис. євреїв, зігнаних із населених пунктів району; у селах їх загнали в будинки і спалювали, або розстрілювали на місці. Ще й нині не встановлена точна кількість жертв німецького нацизму серед представників цієї національності.

За часів радянської влади у краї не було жодної єврейської організації. З проголошенням незалежності України єврейська община значно активізувала діяльність. Від початку 1990-их почали діяти товариство «Алеф»; нині діють Єврейська община та фонд «Хесед-Фридландер» (філія Хмельницького фонду «Хесед-Бешт»). Збережено надбання єврейської релігії та культури (синагоги, місця поховань, книги, документи тощо), іудейські громади [9; с. 561-563].

Насьогодні спостерігається тенденція до зменшення кількості єврейського населення. Згідно з переписом населення 1979 р. на території області проживало 949 особи, 1989 р. – 693 особи, 2001 р. – 167 осіб (з них у містах – 155), які визнали себе євреями. Євреї проживають тільки в містах, хоча в довоєнний період значна кількість була і в селах. Понад 80 % із них проживає у м. Тернополі.

Молдовани – одна з найдавніших національних меншин краю, яка формувалася протягом сторіч – від часів Київської Русі, коли вони утворювали частину населення Галицького, згодом Галицько-Волинського, князівств. Зменшення молдовського населення спричинене переселенням молдован у східні частини Степової України й асиміляцією з українцями. Проаналізувавши статистику переписів населення, відзначимо, що їх кількість у XX столітті не зазнавала суттєвих змін (у 1979 р. проживало 229 особи молдавської національності або 0,02 %; у 1989 р. – 373 або 0,03 %; у 2001 р. – 356 осіб або 0,03 % від загальної кількості населення області. З них у містах проживає тепер – 199 осіб, у селах – 157 осіб. Найбільше

молдован є у Кременецькому (34 особи), Борщівському (33 особи), Збарзькому (32 особи) Чортківському (30 осіб) районах.

Молдовани беруть участь у суспільному житті краю. Разом з українцями у Зборівській битві 1649 р. брав участь молдовський політичний діяч, літописець М. Костін. А під час німецько-радянської війни у нашому краї воювало багато уродженців Молдови, зокрема радянський військовий діяч, письменник П. Вершигора [9; с. 547-548).

Поява *чеського* населення у краї пов'язана з колонізацією українських земель у XII-XIX ст. сусідніми державами – Великим князівством Литовським, Річчю Посполитою, Угорщиною, Австро-Угорщиною, Туреччиною, Кримським ханством, Румунією, Чехословащиною та Росією; а також із міграцією іноземних колоністів.

Багато чехів брали участь у військових діях на території Тернопільщини під час Першої світової війни; у серпні 1914 року створена Чехословацька стрілецька бригада (від 1917 р. – корпус). Зокрема, 2 липня 1917 р. три чеських полки, які воювали в російській армії, зазнали великих втрат (190 осіб) у бою проти австрійського війська на полях біля села Цецова (нині Калинівка Зборівського району). Цей бій започаткував створення чехословацької армії. Майже щороку для вшанування пам'яті земляків Калинівку відвідує чеська делегація. У 1997 році тут перебував президент Чеської Республіки В. Гавел, у 2006 році – начальник штабу Збройних сил П. Штефко, у 2007 році – міністр оборони В. Парканова та ін. Про битву під Калинівкою видано книги чеських авторів М. Рудольфа «Зборів» (1922 р.), Ю. Хлодецького «Поле слави чехословацької зброї» (1924 р.) та ін. [5; с. 596-597).

У Тернопільській області у 2001 р. найбільше чехів проживало у Кременецькому районі – 8 осіб.

За даними перепису 2001 року, у області проживало 133 *азербайджанці*.

В Тернополі діє регіональне відділення Конгресу азербайджанців України.

Внаслідок процесів асиміляції та посилення міграційних процесів кількість населення інших національностей зменшилась більш, ніж у 2 рази (з 1989 р. до 2001 р.). Всі вони проживають в основному в міських поселеннях (здебільшого у м. Тернополі).

Місто Тернопіль на сьогоднішній день має найбільшу частку українців в національному складі серед обласних центрів України – 94,1 % або 212617 осіб. Серед національних меншин найбільшою тут є частка росіян – 3,4 % або 7743 особи. Частка поляків і білорусів не перевищувала 0,3 % від загальної чисельності населення для кожної групи. Є й представники інших національностей, але їх частка незначна.

Перші докладні статистичні дані про кількість населення міста Тернополя відомі з 1808 року. На основі перепису встановлено, що в місті проживало 7095 мешканців, національний склад – не визначений; у 1880 році всіх жителів було 25819 осіб, із них українців – 6023 особи (23,3 %), поляків – 6170 осіб (23,9 %), євреїв – 13468 осіб (52,2 %), представників інших національностей – 158 осіб (0,6 %).

Переписи населення у XX ст. подають детальнішу картину національного складу (табл. 1.9). Як бачимо, у довоєнний період місто заселяли в основному поляки (41,0 % від всього населення) та євреї (39,3 %). Однак, у повоєнний період національний склад населення міста Тернополя кардинально змінюється. Згідно з даними перепису 1959 року бачимо, що тоді вже переважну більшість населення

(77,2 %) становили українці, а частка поляків та євреїв стала надзвичайно мізерною (2,9 % та 1,3 % відповідно). На такі різкі зміни вплинули історичні події – примусове виселення поляків з території України, а також масове винищення та примусова міграція євреїв у роки Другої світової війни.

Таблиця 1.9

Національний склад населення міста Тернополя за даними переписів населення, %*

Національність	1931**	1959	1989	2001
українці	19,4	77,2	91,2	94,2
росіяни	0,02	16,9	7,1	3,4
поляки	41,0	2,9	0,6	0,3
євреї	39,3	1,5	0,3	0,1
інші	0,28	1,5	0,8	2,0

*за даними Головного управління статистики у Тернопільській області

**у 1931 р. визначався релігійний склад населення

Натомість частка росіян у місті у радянський період суттєво зросла – з 0,02 % у 1931 р. до 16,9 % у 1959 р. Однак з 1989 року їх кількість почала стрімко зменшуватися і на сьогодні у Тернополі вони становлять не більше 3,4 % населення.

У період після здобуття Україною незалежності у місті значно збільшилась кількість представників інших національностей і тепер вона становить 2,0% від загальної чисельності населення. Серед них – поляки, білоруси, грузини. У Тернополі діє Польське культурне товариство.

Література:

1. Барна В.. Лемки / В. Барна, І. Дуда // Тернопільський енциклопедичний словник : у 4 т. [редкол.: Г. Яворський та ін.]. – Тернопіль : Збруч, 2005. – Т. 2 : К – О. – С. 341.
2. 7 Заставецька О.В. Географія населення України: навч. посіб. / О.В. Заставецька, Б.І. Заставецький, Д. В. Ткач. – Тернопіль, 2010. – 134 с.
3. 8 Заставецька О. В. Тернопільська область: географічні основи комплексного економічного і соціального розвитку: [монографія] / О.В. Заставецька. – Львів, 1997. – 211 с.
4. Кидра В. Бойки / В. Кидра // Тернопільський енциклопедичний словник : у 4 т. [редкол.: Г. Яворський та ін.]. – Тернопіль : Збруч, 2004. – Т. 1 : А – Й. – С. 156.
5. Мельничук Б. Чехи на Тернопільщині / Б. Мельничук, В. Уніят // Тернопільський енциклопедичний словник : у 4 т. [редкол.: Г. Яворський та ін.]. – Тернопіль : Збруч, 2008. – Т. 3 : П – Я. – С. 596–597.
6. Офіційний веб-сайт Всеукраїнського перепису населення [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrcensus.gov.ua/> – Назва з екрану.
7. Статистичний щорічник Тернопільської області за 2015 рік / [за ред. А. А. Чорного]. – Тернопіль: ГУС у Тернопільській області, 2016. – 430 с.
8. Тернопільщина. Історія міст і сіл: у 3-х томах. – Т. 1. – Тернопіль: Тернограф, 2014. – 668 с.
9. Уніят В. Євреї на Тернопільщині // Тернопільський енциклопедичний словник : у 4 т. / редкол.: Г. Яворський та ін. – Тернопіль : Збруч, 2004. – Т. 1 : А – Й. – С. 561–563.
10. Уніят В. Молдавани на Тернопільщині / В. Уніят // Тернопільський енциклопедичний словник : у 4 т. [редкол.: Г. Яворський та ін.]. – Тернопіль : Збруч, 2005. – Т. 2 : К – О. – С. 547–548.

1.4. РОЗСЕЛЕННЯ НАСЕЛЕННЯ

1.4.1. Історичні особливості заселення території. Формування поселенської мережі

Тернопільщина належить до давньозаселених територій. М'який клімат з достатнім зволоженням, рівнинна територія, наявність горбів і терас для стоянок, значні лісові масиви із звіриною та ягодами сприяли активному заселенню цієї території в давнину. Вчені вважають, що територія краю почала заселятись ще до раннього палеоліту (250-200 тис. р. тому). Про це свідчать археологічні знахідки поблизу села Великий Глибочок Тернопільського та Буглів і Ванжулів Лановецького районів. У цей період розпочалась так звана перша хвиля заселення нашого регіону. Поселенцями були мисливські племена, які полювали на дичину в лісах, займалися рибальством і збиральництвом, проживаючи у стоянках.

Активний період заселення території Тернопільської області розпочався у добу пізнього палеоліту (35-10 тис. років тому). На думку Ю. Полянського, в цей період почалося заселення заходу України загалом і Тернопільщини зокрема вихідцями з Балканського півострова.

Важливим етапом заселення території області був період трипільської культури (IV-II тис. р. до н.е.), залишки поселень цього часу виявлено у Придністер'ї (понад 200 місцезнаходжень). Трипільці вміли обробляти метал, кераміку, створювали перші тканини, розвивали скотарство, будували міцні будинки та храми, започаткували військову справу.

Розпад общинно-родового устрою і формування феодалних виробничих відносин (XIII ст.) сприяли активному заселенню нашого краю, як і лісостепу загалом, виникненню сіл, ремісничих поселень і центрів-градів (містечок). У цей час на території Тернопільщини виникли перші давньоруські міста-городища – Микулин, Теремовля, Шумськ, Збараж, Кременець, Биковен, Моклеків, Данилів, Стіжок. Ці міста-городища були добре укріплені, вони розташовувалися на високих, добре захищених стрімкими ярами мисоподібних берегах річок, підсилені системою оборонних укріплень – ескарпів, валів з ровами. Навколо городищ групувалися поселення, які обслуговували потреби князівсько-боярської верхівки, дружинників та допоміжного персоналу. Це були спеціалізовані поселення, жителі яких займалися вирощуванням сільськогосподарської продукції (з рослин: пшениця, жито, овес, просо, гречка, горох, боби, льон, коноплі, сливи, вишні, яблука тощо; і з тварин: свині, велика та мала рогата худоба, коні, птиця) або ремісничим виробництвом [1].

Після ослаблення Галицько-Волинського князівства у XIV ст. та у зв'язку з численними нападами татар на територію краю, подальший активний період заселення в історії Тернопільщини розпочався у XVI ст. і був пов'язаний з наданням (у 1540 р.) коронному гетьманові Яну Тарнавському королівського привілею на будівництво замку із заснуванням міста Тернополя. Місто швидко розбудовувалося, у 1548 р. отримало німецьке, а у 1550 р. – магдебурзьке право. Королівські привілеї 1550, 1556 років звільнили жителів Тернополя від багатьох повинностей у зв'язку з витратами на будівництво замку, сприяли розвитку торгівлі. У цей час активно розвивали-

ся міста й містечка. Багато з них також здобули магдебурзьке право – Бучач, Кременець, Коропець, Скала, Язловець, Залізці, Чортків, Бережани, Підгайці та ін.

Внаслідок поділу території Тернопільщини у 1772 р. між Російською та Австрійською імперіями північна частина області відійшла до Росії, а решта території – до Австрії. Це значно вплинуло як на процеси заселення, так і на характер забудови цих територій.

Значні зміни в мережі поселень регіону відбулись на початку ХХ ст. Внаслідок проведення столипінської реформи у північній частині, яка входила до Волинської губернії Росії, та парцеляції земель на території, що входила до панської Польщі, виникають дрібні поселення (хутори).

У цей же час розширились функції деяких міст регіону, зокрема Тернопіль став центром воєводства, а міста Бережани, Бучач, Збараж, Гусятин, Залішки, Підгайці, Терехівля, Кременець, Скалат – центрами повітів. Це сприяло розвитку в них сфери послуг, зосередженню промислових підприємств.

Внаслідок аграрного перенаселення сільська місцевість регіону стає наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. джерелом масової еміграції. Територію нашого краю покинуло тільки з 1890 до 1938 рр. майже 350 тис. осіб, що негативно позначилося на людності сіл [1].

Найбільші зміни у розселенській мережі відбулися після злуки західноукраїнських земель з УРСР внаслідок запровадження нового адміністративного поділу країни. Місто Тернопіль отримало функції обласного центру, а багато невеликих містечок і великих сіл почали виконувати функції райцентрів. Серед них – Струсів, Микулинці, Золотники, Козлів, Вишнівець, Великі Бірки, Буданів та ін. У цих поселеннях була створена значна соціальна інфраструктура для обслуговування населення навколишньої сільської місцевості. Але вже всередині ХХ ст. багато центрів районів втратили свої управлінські функції через зміну територіального поділу. Ті з них, що не мали ніяких промислових підприємств, почали поступово втрачати свою людність.

Внаслідок заходів радянської влади, спрямованих на ліквідацію хуторів, як нібито непрогресивної форми розселення, що не відповідає потребам великого колективного господарства, у 70-і роки ХХ ст. було здійснено так звану реконструкцію сільського розселення. В області було ліквідовано або приєднано до великих сіл 900 хуторів, що скоротило поселенську мережу майже наполовину. У них були закриті об'єкти соціальної сфери (фельдшерсько-акушерські пункти, бібліотеки, клуби, початкові школи, магазини), які надавали першочергові послуги.

Найбільші зміни відбулись у мережі поселень північної і західної частин області (мережа скоротилась на 50–70 %). В результаті реформування сільського розселення у 70-і роки ХХ ст., найзначніше скорочення торкнулось мережі сільських населених пунктів Кременецького, Збараського, Бережанського, Зборівського районів. Впродовж періодів між наступними переписами мережа сільських поселень більшості районів Тернопільської області розширилась (за винятком Бережанського, Монастириського та Шумського районів), а особливо у Лановецькому, Зборівському, Козівському районах.

Основними причинами цих змін стали структурні зміни в економіці, зокрема у сільському господарстві, і, як наслідок, поширення трудової міграції. Ділянки під забудову молодим людям надавались у великих селах, багато з них внаслідок так

званої «не перспективності» малих сіл, покидало їх, шукаючи роботу в містах. По-ступово хутори знелюдніли, багато з них зникли з карти назавжди.

Внаслідок поширення у сільському господарстві колгоспно-радгоспної системи господарювання, в області, як і країні загалом сформувалися у другій половині ХХ ст. низові територіальні системи розселення на базі сільськогосподарських підприємств. Цьому сприяли процеси міжгосподарської кооперації та агропромислової інтеграції, розширення виробничих і соціальних зв'язків між поселеннями. В умовах цукрово-буряково-зернового з розвиненим м'ясо-молочним напрямком сільськогосподарського виробництва в області сформувалися великі колгоспи і радгоспи (понад 300), які охоплювали село-центр сільськогосподарського підприємства і села-відділення. Вони були тісно пов'язані системою розселенських зв'язків (виробничих, організаційно-управлінських, трудових, культурно-побутових та ін.). Такі системи розселення об'єднувались у кущові, районні, між-районні і обласну системи розселення. Про їх територіальну організацію в межах Тернопільської області йде мова у дослідженнях Б. Заставецького (1987), Д. Ткача (1994), О. Гричука (1983), М. Ковтонюка (1997) та ін.

Порушення розселенських зв'язків у низових системах відбулося, певним чином, через реформування сільського господарства наприкінці ХХ ст. Ліквідація великих колективних господарств та розвиток індивідуальних селянських господарств вплинули, передусім, на виробничі і трудові зв'язки. Створення на місці колгоспів понад 1120 сільськогосподарських підприємств та понад 600 фермерських господарств, в складі яких переважно одне поселення, призвело до розпаду низових систем, посилення вертикальних зв'язків сіл із районним центром. А кризові процеси в економіці, зокрема закриття промислових підприємств, ліквідація багатьох об'єктів соціальної сфери (лікарень, амбулаторій та ін.) послабили зв'язки між поселеннями, зумовили міграційні рухи людей за межі своїх населених пунктів (переважно закордон).

На формування мережі поселень впливають також природні чинники – рельєф, клімат, гідрологічні умови, земельний фонд, корисні копалини. Вони мали вирішальний вплив на стадії виникнення поселень, тепер їх вплив здійснюється опосередковано через тип і рівень освоєння території. Так, рівнинний рельєф території нашого краю з невеликими перепадами висот (амплітуда абсолютних висот в області – 327 м) сприяв заселенню цієї території, її сільськогосподарському освоєнню. Більшість поселень області розміщені у долинах рік, у балках, на вододілах – значно менше.

Густа річкова мережа (понад 2400 рік і потоків), особливості будови долин рік (притоки Прип'яті (Горинь, Іква, Вілія) – широкі, заболочені, а притоки Дністра – у верхів'ї широкі, поблизу гирла – терасовані, каньйоноподібні) накладають відбиток на особливості розселення людей, на планувальні форми поселень, забезпечення їх водою. Велика кількість штучних водойм (246 ставків і 14 водосховищ) також сприятливо позначаються на водопостачанні поселень, використовуються населенням для риборозведення, відпочинку. Так, для водопостачання м. Тернополя використовуються води Тернопільського та Івачівського ставів.

Переважає більшість міст і селищ розташовані у долинах і на берегах рік, що сприятливо позначається на їх водопостачанні.

Рельєф має вплив і на розпланувальні форми поселень. Так, у центральній частині області – на Тернопільському плато поширені квартальні форми забудови сіл та міських поселень. У західній частині, що знаходиться в межах Опілля, розмежованого грядами, більшість сіл має лінійне розпланування. Вузьку витягнуту форму мають і міста Кременець, Бучач, Заліщики, смт Коропець і Велика Березовиця, що знаходяться вздовж рік чи доріг. Така форма зумовлює значну віддаленість місць проживання і праці, збільшує затрати на будівництво комунікацій.

У деяких поселеннях внаслідок значного перепаду висот заселені масиви розділені між собою (Скала-Подільська, Ланівці, Чортків). Рівнинний рельєф області загалом сприяє сполученню між населеними пунктами.

На особливості розселення людей мають вплив і корисні копалини. Вони в області представлені природною будівельною сировиною (вапняк, пісок, гіпс, глина, мергель, пісковик тощо). На базі їх розробки розвивається промисловість будівельних матеріалів, що є містоформувальною основою деяких міст і селищ міського типу, сіл (сmt Скала-Подільська, с. Оришківці, с. Дружба, смт Велика Березовиця, с. Великі Дедеркали та ін.).

На території області є значні запаси підземних вод – ґрунтових і власне підземних. Ґрунтові води залягають на глибині 4–10 м, а підземні – у трьох водоносних горизонтах на глибинах 5–16 м, 30–40 м, 60–80 м, які використовуються для водопостачання поселень, для господарських потреб населення. Забезпечення поселень прісною водою в області є достатнім.

Мінеральні води і лікувальні грязі, які є в області, сприяли розвитку багатьох поселень, в яких вони освоєні. Це, передусім, смт Гусятин і Микулинці, с. Конопківка. А кліматичні ресурси поруч із гідрокліматичними, є основою для розвитку курортного господарства у м. Заліщики, с. Більче-Золоте Борщівського району, с. Скоморохи Бучацького району, тим самим сприяючи загальному розвитку цих поселень.

Кліматичні ресурси області, зокрема активних температур (від 2450° до 2600°), достатнє зволоження (500–700 мм на рік), тривалий вегетаційний період (205–209 днів) сприяють сільськогосподарському освоєнню території, що відображається позитивно на розселенні людей. Комфортні умови проживання сприяють високій концентрації населення на всій території області. Деякий виняток становлять поселення Придністров'я, в яких в окремі роки можуть бути повені і паводки на Дністрі і його притоках.

Формування мережі поселень Тернопільської області перебувало також під впливом транспортної освоєності території. Її характеризують показники розвитку різних видів транспорту, передусім автомобільних і залізничних транспортних шляхів. Вони сполучають всі населені пункти області в єдину систему розселення і формують її лінійно-вузлову структуру.

Загальна протяжність автомобільних шляхів у Тернопільській області у 2011 р. становила 5000 км, в тому числі 4976 км – шляхи з твердим покриттям. На кожну 1 тис. км² території припадає 362 км автодоріг, в тому числі з твердим покриттям – 360 км (в Україні відповідно 281 км та 275 км).

Найважливіші автомагістралі державного значення Дубно – Кременець – Тернопіль – Чернівці і Львів – Тернопіль – Хмельницький перетинають область із півночі на південь і з заходу на схід. Вони визначають композиційні осі обласної сис-

теми розселення, об'єднують цю систему з системами розселення сусідніх областей (Рівненської, Львівської, Хмельницької, Чернівецької).

Сполучення між населеними пунктами всередині області здійснюється шляхами обласного значення: Тернопіль – Бережани – Рогатин, Тернопіль – Чортків – Бучач – Монастириська, Тернопіль – Скалат – Гусятин, Тернопіль – Залізці – Почаїв та ін. Сполучення між найближчими поселеннями здійснюється ще й по дорогах місцевого значення (протяжність таких в області – 4322,8 км, в тому числі 4298,9 км з твердим покриттям). Територію області перетинає 637 маршрутів, в тому числі 81 – міських, 194 – міжміських (внутрішньо обласних і міжобласних), 362 – приміських, на них працює понад 1000 автобусів.

За допомогою залізниць (564,1 км) область сполучається з іншими регіонами України та зарубіжними країнами (залізниця Київ – Львів, Тернопіль – Чернівці), сполучає між собою населені пункти різних частин області (залізниця Тернопіль – Бережани, Тернопіль – Іване-Пусте, Тернопіль – Ланівці, Тернопіль – Підволочиськ та ін.). Щільність залізниць становить 41 км на 1 тис. км², тоді як в Україні – 36 км. Електрифіковано 97,9 км колій.

Про транспортну освоєність території свідчить її відносна забезпеченість транспортними шляхами, транспортна доступність поселень (визначена за допомогою коефіцієнта Енгеля).

Так, поселення та населення Гусятинського, Чортківського, Тернопільського, Бучацького, Тербовлянського районів мають найвищу в області транспортну доступність, тоді як для Зборівського, Лановецького, Заліщицького, Монастириського, Шумського та Підгаєцького районів характерна відносно низька транспортна освоєність, зокрема доступність.

Отже, вирішальний вплив на виникнення і розвиток населених пунктів в області мали види господарювання та природні умови. Вони зумовили типи поселень, їх розміщення на території регіону, форми поселень, їх величину.

Сучасна мережа поселень Тернопільської області нараховує 1058 населених пунктів, в яких проживає 1084,1 тис. осіб (на 01.01.2015 р.). Серед них 18 міст (у тому числі два міста обласного значення – Тернопіль і Чортків), 17 селищ міського типу та 1023 сільські населені пункти.

Тернопільська область є досить густонаселеною (78,4 осіб на 1 км² території), та характеризується густою мережею поселень – 76 населених пунктів на 1000 км² території (проти 47,3 пунктів в Україні). Цей регіон відзначається поєднанням переважно невеликих (до 500 жителів) і середніх сіл (від 500 до 1000 жителів), малих міських поселень. Для області характерне зменшення за останні десятиліття людності поселень, особливо сільських.

1.4.2. Сільське розселення

На території Тернопільської області налічується 1023 сільських населених пункти, які відрізняються за людністю, виконуваними функціями (табл. 1.10).

Середня людність сільських поселень області коливається від 377,2 осіб (Зборівський район) до 960,3 осіб (Тернопільський район), становлячи в середньому в області – 595,7 осіб (рис. 1.6). Зниження середньої людності сільських поселень (у

1970 році цей показник був максимальним і становив 911,8 осіб) відображає загальну тенденцію зменшення кількості сільського населення Тернопільської області.

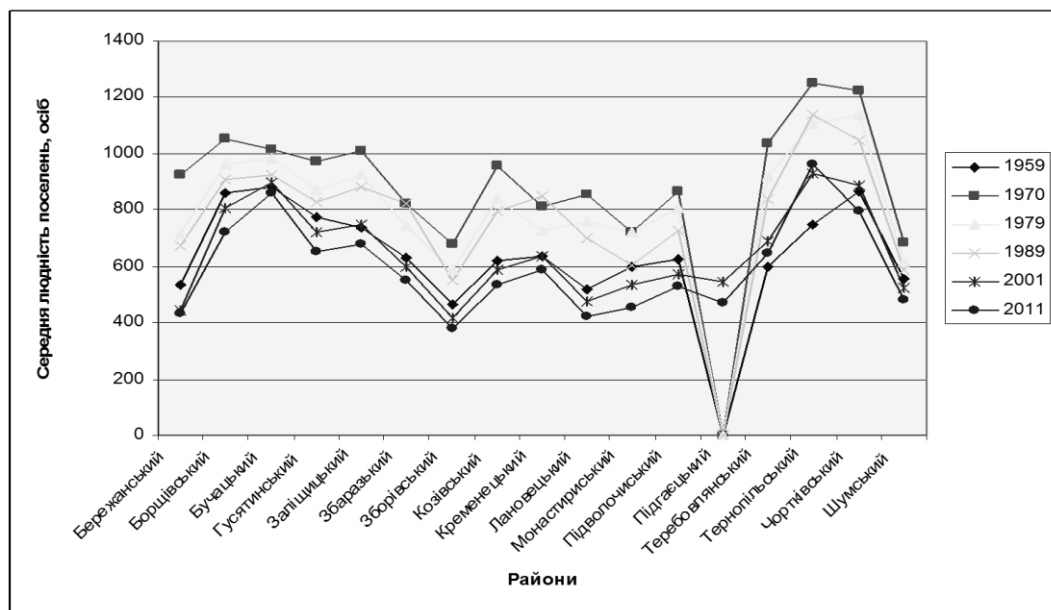
Таблиця 1.10

Кількість сільських поселень у районах Тернопільської області*, *

Райони	1959	1970	1979	1989	2001	2015
Бережанський	166	84	81	81	55	56
Борщівський	83	67	67	68	69	70
Бучацький	113	57	56	55	57	57
Гусятинський	90	59	57	56	59	61
Заліщицький	66	48	47	46	53	53
Збарзький	166	69	69	68	73	74
Зборівський	173	83	83	81	89	90
Козівський	97	44	43	43	53	53
Кременецький	200	63	62	62	68	68
Лановецький	108	41	40	40	52	52
Монастирський	94	50	48	47	46	46
Підволочиський	74	56	55	54	60	60
Підгаєцький**	-	-	-	-	36	36
Теребовлянський	111	75	75	73	75	75
Тернопільський	77	53	53	53	55	56
Чортківський	110	54	52	53	55	56
Шумський	127	61	60	60	60	60
Всього	1874	964	948	940	1015	1023

* Розраховано за даними Головного управління статистики у Тернопільській області

**до 1990 р. Підгаєцький район був у складі Бережанського

Рис. 1.6. Динаміка середньої людності сільських поселень Тернопільської області*

*Розраховано за даними Головного управління статистики у Тернопільській області

Помітніші зміни людності впродовж аналізованого періоду відбулись у поселеннях південної і західної частин області де найбільше було поширене дисперсне розселення. Зокрема, найзначніше скоротились порівняно із 1959 р. показники середньої людності сільських поселень у Монастириському (на 21 %), Борщівському (14,2 %), Гусятинському (14,1 %) районах.

Вивчення процесів розселення регіону свідчить про те, що найбільші зміни у кількості поселень відбулися між переписами 1959 і 1970 рр., що було зумовлено проведенням органами влади т. з. впорядкування поселенської мережі. Тривалий час у Тернопільській області була поширена хутірська система розселення. Ліквідація малих сіл, примусове приєднання їх до великих мали значний вплив на кількість населених пунктів. Змінилася і людність поселень: за цей період збільшилася середня людність поселень у більш, як у 2 рази (табл. 1.11), а вже у наступні періоди вона поступово зменшується.

Таблиця 1.11

Групування сільських населених пунктів Тернопільської області за людністю, за даними переписів та станом на 01.01.2010 р.*

Групи поселень із людністю, осіб	1959		1989		2001		2010		2015	
	Кількість поселень, одиниць	Частка груп поселень від загальної кількості поселень, %	Кількість поселень, одиниць	Частка груп поселень від загальної кількості поселень, %	Кількість поселень, одиниць	Частка груп поселень від загальної кількості поселень, %	Кількість поселень, одиниць	Частка груп поселень від загальної кількості поселень, %	Кількість поселень, одиниць	Частка груп поселень від загальної кількості поселень, %
До 50	515	27,5	11	1,1	19	2,0	28	2,7	28	2,7
51-100	257	13,7	29	2,9	37	4,2	34	3,3	34	3,3
101-200	159	8,5	64	6,4	86	9,1	108	10,6	108	10,6
201-500	296	15,8	346	34,3	306	32,1	363	35,5	363	35,5
501-1000	343	18,3	345	34,3	315	33,2	311	30,4	311	30,4
1001-1500	187	10,0	139	13,8	129	13,0	120	11,7	120	11,7
1501-2000	39	2,1	50	5,0	49	5,1	43	4,2	43	4,2
2001-2500	19	1,0	16	1,6	14	1,3	9	0,9	9	0,9
2501-3000	15	0,8	4	0,4	4	0,2	1	0,1	1	0,1
Більше 3000	7	0,4	4	0,4	6	0,5	6	0,6	6	0,6
Всього	1874	100	1008	100	1018	100	1023	100	1023	100

*Розраховано за даними Головного управління статистики в Тернопільській області

Аналіз статистичних даних за період з 1959 до 2015 рр. свідчить про те, що в межах Тернопільської області спостерігається тенденція до зменшення кількості малих сіл і чисельності населення в них та збільшення кількості середніх за людністю поселень.

Найбільші зміни в кількості поселень відбулися в групах населених пунктів із людністю до 50 осіб, 51-100 осіб, 101-200 осіб, в яких кількість населених пунктів за період від 1959 до 2001 рр. зменшилась у 56 разів. Ці зміни відбулись внаслідок

ліквідації деяких дрібних поселень, приписування багатьох до складу більших. Різке зменшення чисельності населення в поселеннях з людністю до 200 осіб пов'язане з відтоком із них молоді на навчання і роботу в більші села чи міста. В них залишається населення старших вікових груп і вони відзначаються природним скороченням населення. У цих поселеннях внаслідок недостатнього розвитку сфери обслуговування майже не приживається молодь. У період від 1979 до 1985р. із 85 населених пунктів з людністю до 200 осіб, чисельність населення зменшилась у 73 селах, в 3 не змінилась і тільки в 9 збільшилась. У період з 1989 до 2006 рр. подібна тенденція збереглася.

За період від 1959 до 1989 рр. чисельність населення збільшилась здебільшого в групах з людністю 201-500 осіб, 501-1000 осіб, 1001-1500 осіб. На ці групи припадало 79,6 % сільських поселень. А вже за період від 1989 до 2001 рр. (особливо в другій половині цього періоду) спостерігаємо процес зменшення чисельності населення у всіх цих групах. Залишаються лише поодинокі райони, де бачимо збільшення кількості жителів – це: Тербовлянський, Тернопільський, Чортківський.

Значні зміни відбулися і в показниках кількості населення поселень (особливо сільських) Тернопільської області. Загалом за 1959 - 2001 роки кількість населення зменшилась на 49 тис. осіб. Особливо стрімке скорочення кількості населення спостерігалось у 1989-2001 роках (на 34,7 тис. осіб).

Зменшення людності в сільських поселеннях зумовлено значною мірою сучасними демографічними процесами, передусім зменшенням показників народжуваності і збільшенням показників смертності, старінням населення. Якщо у 1950 р. на кожну 1000 жителів в області народжувалось 21,3, а помирало 11,1 осіб, то вже у 2000 р. – відповідно 9,2 і 13,6 осіб, а в 2015 р. – 11,3 і 13,8 осіб. Особливо катастрофічний стан у сільській місцевості: у 2012 році тут коефіцієнт народжуваності був тільки 8,8 %, а смертності – 18,5 % (природне скорочення населення становило – 9,7 %). Найгірші показники природного відтворення населення спостерігаються у селах Бережанського, Лановецького, Зборівського, Тербовлянського районів, що зумовлено значним старінням населення в них, яке викликане потужними потоками жителів сіл на роботу і навчання в м. Тернопіль у 70-80-ті роки ХХ століття. Крім несприятливої демографічної ситуації у селах області, наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. спостерігається формування значних обсягів мігрантів із сільських жителів на заробітки переважно за кордон. Тільки за 2012 рік із регіону офіційно виїхало понад 5 тис. осіб, досить значними є обсяги нелегальної міграції, значна їхня частина – з сільської місцевості.

За період 1959-2015 роки практично у всіх поселеннях області відбулося зменшення кількості населення. І якщо раніше в області кількісно переважали села з чисельністю населення від 501 до 1000 осіб, то тепер – від 201 до 500 осіб. У таких районах, як Бережанський, Гусятинський, Зборівський, Лановецький і Шумський спостерігаються особливо негативні тенденції у зміні чисельності населення. Від 1959 до 2013 років кількість населення у кожному з них зменшилась в середньому на 15-20 тис. осіб. Особливо чітко видно цю тенденцію при аналізі змін чисельності населення кожного поселення обласної системи розселення. Слід відзначити, що негативні зміни в кількості населення, що відбулися в кожному населеному пункті області, призвели до переведення практично всіх поселень у групи, які на ранг нижчі за кількістю населення. Великих сіл (із населенням понад 3000 осіб) зали-

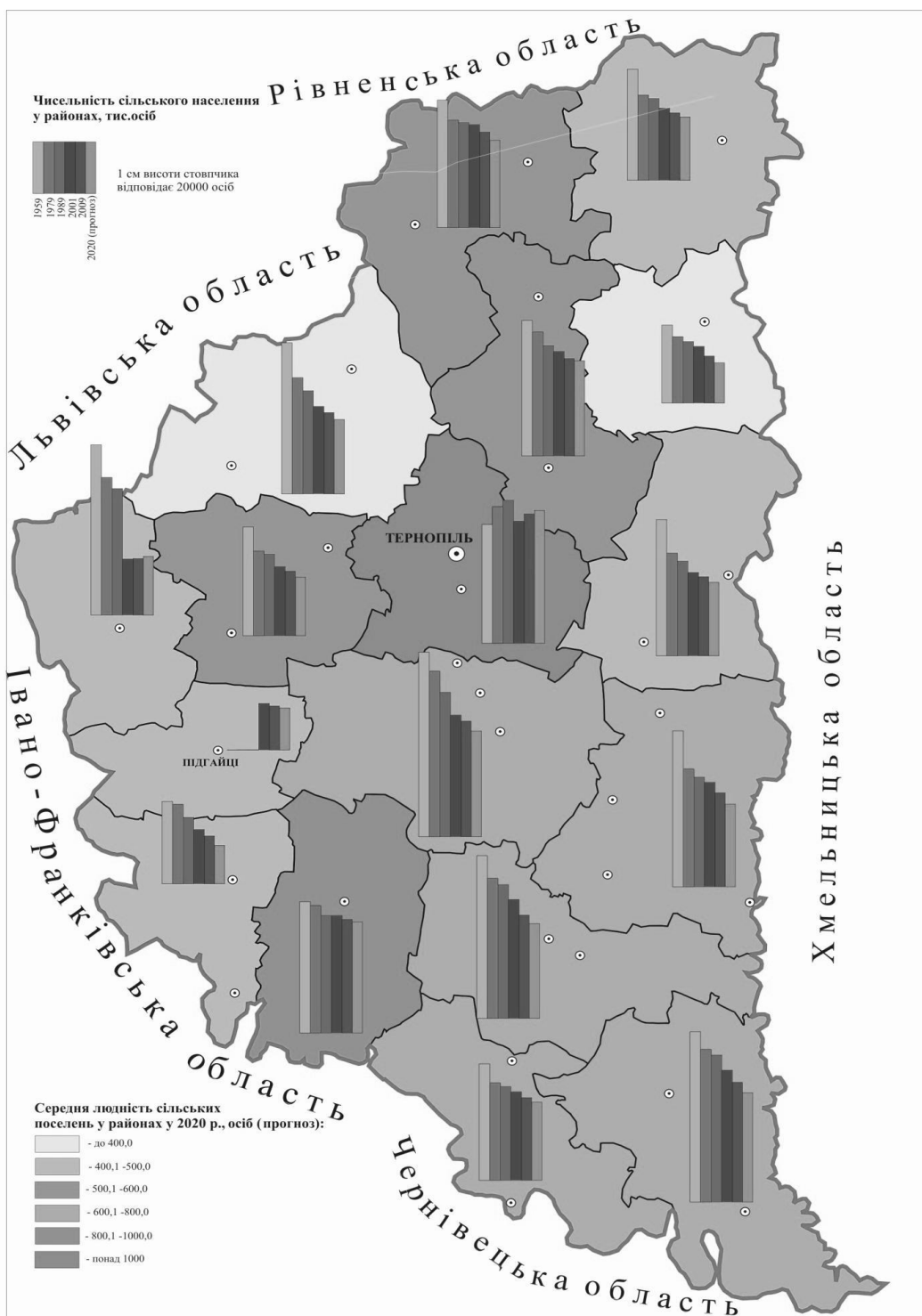
шилось в області 5 (Трибухівці Буцацького району, Озерна Зборівського, Великі Гаї і Петрики Тернопільського, Біла Чортківського району). В цих поселеннях впродовж 1970-2012 років спостерігалась приблизно постійна кількість населення.

В сучасних умовах внаслідок змін у сільському господарстві та через ліквідацію переробних підприємств у сільській місцевості переважна більшість із них – це типово сільськогосподарські села. В них більшість жителів зайняті у сільськогосподарському виробництві, але переважно у індивідуальних селянських господарствах. У колективних і фермерських господарствах частка жителів сіл є не дуже великою (19% від усіх зайнятих у сільському господарстві).

Наявність у окремих із них майстерень для обслуговування і ремонту сільськогосподарської техніки чи автомобілів не впливає значно на загалом переважаючи зайнятість населення села у сільськогосподарському виробництві. Дещо більше людей зайняті у несільськогосподарських галузях у тих селах, де ще збереглися промислові підприємства (с. Новосілка Підволочиського району, с. Ковалівка Монастирського району, с. Струсів, с. Золотники, с. Кобиловолоки Тереховлянського району, с. Білокриниця Кременецького району, с. Нагірянкa Чортківського району, с. Мишковичі Тернопільського району, с. Озерна Зборівського району, с. Яструбове і с. Великий Ходачків Козівського району та ін.), їх ще називають агропромисловими селами. Таких сіл в області небагато, хоча в докризовий період вони становили 9 % у структурі поселенської мережі. Зараз ми їх відносимо до сільськогосподарських поселень, позаяк більша частина працездатного населення в них зайнята в сільськогосподарському виробництві (підприємства мають по 5–20 працівників).

Серед сіл області певним чином відрізняються села, що знаходяться поблизу міст. У них значно вищий рівень забезпечення населення різноманітними послугами, вищий рівень зайнятості населення (внаслідок винесення до них з міст установ і підприємств оптової торгівлі і громадського харчування, переробних і будівельних підприємств тощо). Завдяки цьому люди мають вищий рівень життя через більші доходи, високий рівень благоустрою поселень (с. Біла, смт Велика Березовиця, смт Великі Бірки, с. Великі Гаї, с. Гаї Шевченківські, с. Смиківці, с. Великий Глибочок, с. Петрики, с. Підгородне та ін.), що знаходяться поблизу м. Тернополя. В окремих селах області все більше значення набуває рекреаційна діяльність внаслідок розміщення в них або цінних рекреаційних об'єктів (печера Кристалічна у с. Кривче, дендропарк у с. Гермаківка, духовний центр греко-католицької церкви у с. Зарваниця, травертинові скелі у с. Рукомиш, бази відпочинку у с. Скоморохи, с. Касперівці та ін.) або збереження традиційних форм діяльності (с. Королівка Борщівського району), або місць проведення фестивалів (смт Коропець, с. Стіжок Шумського району, с. Чагарі Гусятинського району, с. Посухів Бережанського району та ін.), або місць розміщення санаторіїв (смт Гусятин, с. Конопківка Тереховлянського району, с. Яблунів Гусятинського району, с. Манюки Зборівського району, с. Петрики Тернопільського району).

Є села, де вже починає розвиватися сільський зелений туризм (с. Нирків Заліщицького району, с. Жуків Бережанського району, с. Личківці, с. Вікно Гусятинського району та ін.), але садиб небагато і поки-що у цих селах рекреаційна діяльність не охоплює значної кількості населення (у ній зайняті, як правило, члени однієї родини).

Рис. 1.7. Зміна демографічного потенціалу сільських поселень Тернопільської області за 1959-2009 рр. і прогноз до 2020 р.

Внаслідок зменшення чисельності селян, що зайняті у виробничій сфері, у структурі зайнятості частка сфери послуг сильно збільшується. Ця кількість тим більша, чим більший населений пункт, чим центральніше його положення у первинній системі розселення. Зокрема, найвищою частка зайнятості у цій галузі є в сільських поселеннях Шумського, Зборівського та Підволочиського районів.

Серед сільських населених пунктів є такі, що виконують роль місцевих центрів і так звані периферійні поселення.

До місцевих центрів відносяться: 1) села, в яких розміщений центр сільради; 2) села, в яких розміщені господарські об'єкти, що мають міжпоселенське значення (підприємства з обслуговування техніки, переробні підприємства, лікарні, школи, залізничні станції тощо). Ці села є центрами низових систем розселення: перші – первинних, другі – первинних і кущових.

У центрах первинних систем розселення (таких в області 580; [3]) зосереджені господарські об'єкти, які обслуговують населення села і навколишніх периферійних сіл (як правило, невеликих). Тут забезпечуються щоденні потреби населення, здійснюється їх життєдіяльність.

Великі села відіграють роль центрів кущових систем розселення. Завдяки зосередженню в них більшого соціально-економічного потенціалу, ніж у навколишніх поселеннях, вони «притягують» останні за допомогою розселенських зв'язків. Серед них переважають зв'язки з обслуговування населення, поширені також виробничі і трудові, але вони за останні роки значно звузились. На території Тернопільської області нараховується 273 села-центри кущових систем розселення. Як показує дослідження, показники їхнього функціонального розвитку за останні десятиліття значно зменшилися через ліквідацію у багатьох із них переробних підприємств, лікарень, закладів побутового обслуговування, тощо. Ті з них, в яких розвинені несільськогосподарські види діяльності, ще «утримують у сфері свого впливу» навколишні поселення, але із поліпшенням інформаційного обслуговування, розвитку транспорту і зв'язку, населення сіл все частіше звертається за послугами до районних і обласного центрів, де спектр цих послуг задовольняється повніше і ширше. Тому функції кущових центрів серед сільських поселень виконуються за сучасних умов все менше.

Отже, серед сільських поселень Тернопільської області можна виділити такі типи:

1) сільськогосподарські поселення – це переважно малі і середні села, в яких більшість мешканців задіяна у сільськогосподарському виробництві та сфері послуг місцевого значення:

а) центри сільрад із адміністративно-територіальними функціями;

б) так звані аграрні пункти – малі села, в яких розвинена переважно сільськогосподарська діяльність, елементи первинних систем розселення;

2) сільськогосподарські поселення, у яких є заклади і підприємства сфери послуг (освіти, охорони здоров'я, торгівлі, відпочинку) міжпоселенного значення (так звані кущові центри) – це переважно великі села;

3) сільськогосподарські поселення, в яких є переробка сільськогосподарської сировини або виробництво будматеріалів, сфера послуг має внутрішньопоселенне або міжпоселенне значення; вони є центрами первинних або кущових систем розселення;

4) сільські поселення – рекреаційні центри;

5) приміські села – сільські поселення навколо міст, в яких діяльність населення пов'язана з забезпеченням потреб населення міста; у них більшість працездатного населення працює на підприємствах і в установах містах, там і задовольняє свої потреби у послугах; сільськогосподарська діяльність здійснюється переважно в індивідуальних селянських господарствах.

Переважаюча більшість поселень відноситься до першого типу. В умовах трансформації суспільства села, що відносяться до другого, третього і четвертого типів є поодинокими, а п'ятого типу – розміщені навколо м. Тернополя.

Такі райони, як: Чортківський, Кременецький, Терехівський, Підволочиський, Козівський та Бережанський відзначаються порівняно більшою кількістю сільських поселень другого та третього типів, а Борщівський, Буцацький та Заліщицький – четвертого типу. Найодноріднішими за функціональними типами сільських поселень є Підгаєцький, Шумський, Монастирський, Зборівський та Гусятинський райони (в них переважають села першого типу).

Зі зміною парадигми сільського розвитку, яка задекларована, а також у процесі проведення адміністративно-територіальної реформи в Україні функції поселень будуть значно змінюватись.

1.4.3. Міське розселення

У міських поселеннях Тернопільської області станом на 01.01.2015 р. проживало 474,6 тис. осіб, що становить 43,8 % від усього населення. Частка міського населення та його чисельність зростали до 1998 р., але темп зростання чисельності населення нерівномірний. У період з 1959 р. до 1990 р. чисельність міського населення зросла в 2,3 рази і до 1998 р. зросла ще на 5,3 %, а частка міського населення збільшилась на 25,1 %. Починаючи від 1998 р. чисельність міського населення почала неухильно зменшуватись (на 7,5 % від максимального рівня 512,8 тис. осіб у 1998 р.), як і його частка від усього населення області (з 1999 до 2015 р. – на 0,5 %).

Людність міст і поселень міського типу в Тернопільській області постійно зростала до кінця ХХ ст., причому це зростання є найпомітнішим у м. Тернополі – з 1959 р. до 2001 – в 4,5 рази (1970 до 1989 рр. – на 140,8 %, а з 1989 до 2001 – на 11 %), а також в Кременці, Чорткові, тобто в найбільших міських поселеннях області. Загалом, в області чисельність міського населення збільшилась з 1970 по 1989 рр. на 77 %, а з 1989 по 2001 рр. на 2 %. Тобто, можемо відзначити, що зростання людності міських поселень відбувається постійно, але в останньому десятилітті ХХ ст. значно повільніше, ніж за попередні десятиліття. На початку ХХІ ст. майже всі міста області зменшили свою людність, тільки у м. Тернополі кількість жителів за 2000–2015 рр. зменшилась на 12 тис. осіб.

Для переважної більшості міських поселень у період трансформації суспільства характерне скорочення чисельності жителів. У таких містах як Залішки, Кременець, Почаїв, Хоростків, Копичинці, смт Підволочиськ, Гримайлів, Товсте, Вишнівець скорочення чисельності населення відбувалось впродовж кінця ХХ – початку ХХІ ст. Найбільше зменшення людності за 1989–2015 рр. характерне для м. Залішки (–23,0 %), Хоростків (–20,2 %), Кременець (–12,3 %), Бучач (–6,1 %). Починаючи із 2001 р. майже у всіх міських поселеннях спостерігається зменшення

чисельності жителів в середньому на 119,9 осіб щорічно, за винятком лише м. Бережани, Шумськ, смт Гусятин, Залізці, Козова, Коропець, в яких щорічні темпи зміни чисельності населення зменшились від початку 90-х років ХХ ст., але не призвели до скорочення чисельності жителів. Практично не змінилась людність у зазначений період тільки у смт Залізці.

Міські поселення Тернопільської області належать до групи малих (менше 50 тис. жителів), за винятком м. Тернополя (217,6 тис. осіб). При цьому, у 27 міських поселеннях області чисельність населення не перевищує 10 тис. осіб – мінімально-ро рівня людності, що встановлений в нашій державі для міст [5].

Задля визначення розвитку малих міських поселень, їх проблем та перспектив, ефективного управління ними, доцільним є групування міст за людністю (табл. 1.12). Виділяють такі групи малих міських поселень: до 3 тис. жителів, 3–5 тис. осіб, 5–10 тис. осіб, 10–20 тис. осіб, 20–50 тис. осіб.

Таблиця 1.12

Групування міських поселень Тернопільської області за людністю, за даними переписів та на 01.01.2015 р.*

Групи поселень із людністю, тис. осіб	1959		1989		2001		2015	
	Кількість поселень	Частка груп поселень від загальної кількості міських поселень, %	Кількість поселень	Частка груп поселень від загальної кількості міських поселень, %	Кількість поселень	Частка груп поселень від загальної кількості міських поселень, %	Кількість поселень	Частка груп поселень від загальної кількості міських поселень, %
До 3	1	4,3	7	18,9	5	14,3	5	14,3
3-5	10	43,5	11	29,8	10	28,6	8	22,9
5-10	9	39,1	9	24,3	11	28,6	14	40
10-20	2	8,7	7	18,9	6	20,0	5	14,3
20-50	-	-	2	5,4	2	5,7	2	5,7
50-100	1	4,4	-	-	-	-	-	-
100-250	-	-	1	2,7	1	2,8	1	2,8
Всього	23	100	37	100	35	100	35	100

* Розраховано за даними Головного управління статистики у Тернопільській області

Три перші групи поселень охопили у 2015 р. 77,2 % міських поселень, в них проживало 28,8 % міських жителів області. До них належать всі селища міського типу та 10 міст – це райцентри та колишні райцентри, що втратили свій статус внаслідок внесення змін до адміністративного поділу області. Серед них найменшу кількість жителів мають смт Дружба і Козлів (1,8 та 1,9 тис. осіб, відповідно), що відповідає рівню групи великих сільських поселень.

Чисельність міського населення області збільшувалася передусім за рахунок природного і механічного приросту, а також за рахунок переведення великих сіл в категорію міських поселень (наприклад: Золотий Потік, Коропець, Золотники). Уже в сучасних умовах спостерігається зменшення показників природного і збільшення показників механічного приросту населення. Найвищі вони в м. Тернополі (+3,7 %, 2015 р.). Слід відзначити, що показники механічного приросту населення

в м. Тернополі значно вищі, ніж природного приросту, що зумовлено дещо вищим соціально-економічним рівнем та рівнем життя людей у цьому місті, порівняно з іншими пунктами області. Порівняно високими показниками приросту населення характеризувалися тривалий час також Чортків, Бережани, Збараж, Терехівля. Найнижчі показники механічного, а також і природного приросту населення мають міські поселення з незначним рівнем розвитку, монофункціональною структурою (Скалат, Зборів, Скала-Подільська, Підгайці).

Деякі міські поселення вже у 80-их рр. ХХ ст. значно зменшились, порівняно з 1959 роком (Козлів, Гримайлів, Заложці, Мельниця-Подільська). Це пов'язано, перш за все, з втратою ними низки функцій, які вони мали як районні центри, в сучасних умовах відбувся ще більший їхній соціально-економічний занепад. Зміна людності поселень є важливим чинником зміни їх функцій [2, 5].

Дослідження виробничої та соціальної діяльності міських поселень Тернопільської області свідчить про те, що більшість із них виконують функції адміністративно-управлінські: одне місто (Тернопіль) – обласний центр, 12 міст і 5 селищ міського типу – районні центри, 5 міст і 12 селищ міського типу – місцеві центри. Внаслідок посилення процесів централізації та зростання контрастності міських поселень м. Тернопіль у другій половині ХХ ст. різко виділялося на фоні навколишньої сільської місцевості і решти малих міських поселень. Внаслідок розвитку промислового виробництва, зосередження установ і закладів обласного значення це місто майже в 5 разів збільшило свою людність, набуло рис великого багатofункціонального центру в Тернопільській області. Таким воно залишається і тепер, хоча його функціональна структура дещо змінилася. Залишаючись найбільшим в області промисловим центром, наприклад, місто значно зменшило обсяги промислового виробництва, змінилась його галузева і управлінська структури. Зараз на території міста є 63 % промислових підприємств, зосереджено 70 % промислово-виробничого потенціалу області.

Але більшість із підприємств – це малі і середні (в докризовий період – великі («Ватра», «Комбайновий завод», «Текстерно», «Оріон», «Сатурн» та ін.). Існує ситуація, коли у місті присутні галузі так званої «старої» і «нової» економік з різною кон'юнктурою на їх товари і послуги. На території міста функціонує понад 2,3 тис. малих підприємств (46,9 % від таких в області), з них 392 – у галузі промисловості. Найбільше таких підприємств у переробній промисловості, передусім харчовій, а також у гумовотехнічній, машинобудівній (виробництво електричного і електронного устаткування), меблевій, текстильній тощо.

У місті постійно збільшується кількість підприємств, що займаються будівництвом, виготовляють різноманітні будматеріали, таких в 2015 р. нараховують 551. Ця галузь дещо зменшила обсяги виробництва в останні роки, коли посилились кризові процеси в економіці, але вже з 2010 р. знову почала нарощувати ці обсяги.

Місто Тернопіль – важливий транспортний вузол області. Через нього проходять шляхи державного значення, що сполучають Київ із Чопом, Львовом, Чернівцями, Донецьк і Луганськ зі Львовом та іншими містами. Тернопіль сполучений за допомогою залізниць із Чортковом, Бережанами, Заліщиками, Зборовом, Ланівцями, Збаражем, Гусятином та ін., а за допомогою автомобільних доріг – з усіма містами і селищами області, з багатьма селами.

Все більша роль м. Тернополя як центра обслуговування населення всієї області. Цьому сприяє розвиток сфери послуг, передусім видавничої діяльності, торгівлі, освіти, науки, культури, охорони здоров'я. Це зумовлено розташуванням в межах міста значної кількості підприємств, закладів і установ, які надають послуги вищої освіти, оптової торгівлі, спеціалізованої медичної допомоги, здійснюють управлінську, фінансову діяльність, інжиніринг та надають послуги підприємствам. Так, із 14 наукових установ області 12 розміщено у обласному центрі, тут функціонують три вищих навчальних заклади I і II рівнів акредитації та чотири – III і IV рівнів акредитації.

У Тернополі зосереджена 1/3 підприємств роздрібною торгівлі області, тут надається найбільші обсяги послуг населенню (близько 30,9 % від обсягу в області). Обсяг реалізованих послуг в розрахунку на 1 людину тут становить 6030 грн. Серед них переважають послуги пошти і зв'язку, пасажирського транспорту, торгівлі, інжинірингу, операцій з нерухомістю та ін.

Завдяки зосередженню у м. Тернополі медичних закладів обласного значення (обласної лікарні, спеціалізованих диспансерів, санітарно-епідеміологічних станцій), а також приватних клінік, що надають спеціалізовану допомогу, місто є центром медичного обслуговування для жителів області.

Отже, маючи найбільший в області демографічний і соціально-економічний потенціал, м. Тернопіль виділяється в окремий функціональний тип серед поселень області.

Районні центри, маючи подібний «набір» установ і закладів районного значення, дуже відрізняються між собою за особливостями розвитку виробництва і сфери послуг. Про це певною мірою свідчить розподіл працівників у галузях господарства.

Серед райцентрів найбільшими є м. Чортків і м. Кременець. Містоформувальними у них, як і раніше, є промисловість (відповідно 18,7 % та 24,6 %) та сфера послуг (відповідно 69,8 % та 59,6 %), хоча у цих галузях відбулися великі зміни. На зміну великим підприємствам («Ватин» у Кременці, кондитерська і перо-пухова фабрики у Чорткові) з'явилися малі підприємства у будівельній, деревообробній, харчовій промисловості.

Ці зміни є характерними для інших районних центрів області, промисловість залишилась у них містоформувальною ще у містах Бережани, Бучач, Терехівля (харчова промисловість), Ланівці, Збараж.

У районних центрах зосереджені підприємства і установи районного значення – для обслуговування сільського господарства, соціальної і управлінської інфраструктури (районні адміністрації та ради, фінансові установи, податкова та соціальні служби, суд і прокуратура, управління зв'язку, освіти і культури тощо).

У багатьох містах розвивається рекреаційна й освітня діяльність, ці галузі поступово стануть потужними містоформувальними поруч з промисловістю (а іноді і замість неї). Сприятливі природні умови (мінеральні води, кліматичні ресурси) є основою для розвитку відпочинково-оздоровчої рекреації у м. Заліщики та смт Гусятин, ці галузі поступово змінюють містоформувальну промисловість.

Наявність у таких поселеннях середніх спеціальних і вищих навчальних закладів (у Кременці – педагогічний інститут, медичне училище, ліцей, у Терехівлі – вище училище культури, у Бережанах – інститут агробізнесу, у Бучачі – християн-

ський колегіум, інститут менеджменту, у Чорткові – медичне училище, педагогічний коледж, інститут Тернопільського національного економічного університету), а також пам'яток архітектури і культури перетворює ці містечка в освітні і культурні центри, місця відпочинку не тільки місцевого населення, а й людей з інших регіонів України. Цьому сприяє відновлення старовинних будівель – пам'яток історії та архітектури, організація масових заходів (фестивалів, виставок, змагань, концертів, урочистих зібрань для населення області) та відзначення пам'ятних дат, вшанування відомих особистостей тощо.

У зв'язку з розвитком міст як ділових, культурно-освітніх та рекреаційних центрів посилюється роль торгівлі у містоформуванні. Ця галузь має значення не тільки для самого населеного пункту, але й для поселень району. Тому рівень забезпечення цих поселень закладами торгівлі високий (перевищує нормативи на 70 %).

Окремий тип міських поселень – це міста і селища міського типу, які виконують роль центрів обслуговування населення. Серед них велика група поселень, які в минулому були райцентрами (Козлів, Микулинці, Скалат, Гримайлів, Мельниця-Подільська, Коропець, Залізці, Вишнівець). У кожному з них були промислові підприємства, комплекс закладів із обслуговування населення і господарства району. Тепер у багатьох із них промислові підприємства майже не функціонують. Населення зайняте переважно у сфері послуг та сільськогосподарській діяльності.

У селищах міського типу висока зайнятість людей у сільському господарстві; найвища вона у Мельниці-Подільській, Гримайлові, Козлові, Коропці та ін. Зайнятість є значно вищою, ніж у докризовий період за показниками частки зайнятих, але нижчою за абсолютними показниками; це пов'язано з трансформаційними процесами в сільському господарстві та промисловості.

Є в області селища міського типу, які є промисловими центрами – це смт Дружба, Заводське, Скала-Подільська, Велика Березовиця. Економічна база цих поселень – це в основному промисловість будматеріалів і цукрова промисловість.

В окремих поселеннях (Микулинці, Золотий Потік) розвивається рекреація, тут функціонують курорти для населення області, у всіх них є лікарні, поліклініки. Ця галузь поступово перетворюється у містоформувальну в смт Вишнівець та Микулинці.

Своєрідною базою розвитку м. Почаєва є паломництво та сакральний туризм, сільськогосподарська діяльність (вирощування ягід та овочів), а м. Хоросткова – наука (розміщений дендропарк і виробничо-наукове об'єднання «Еліта»).

Для всіх поселень названого типу селищеформувальною галуззю є охорона здоров'я. Лікарні та амбулаторії розраховані на обслуговування не тільки жителів свого селища, але й навколишньої сільської місцевості. Але в умовах соціально-економічної кризи деякі з лікарняних закладів функціонували не на повну потужність внаслідок обмеженого фінансування їх діяльності. А населення селищ міського типу і сіл обслуговуються у районних та обласних медичних закладах.

Отже, міські поселення Тернопільської області можна об'єднати у такі функціональні типи [5]:

- 1) *обласний центр* – багатофункціональне місто, адміністративний, промисловий, транспортний, культурно-освітній центр (м. Тернопіль);
- 2) *районні центри*:

а) багатофункціональні міста з відносно високим рівнем промислового виробництва та соціальної сфери, які виконують роль міжрайонних центрів обслуговування населення – Чортків, Кременець;

б) багатофункціональні містечка та селища, в яких зосереджені об'єкти соціальної сфери для обслуговування населення і господарства району, промисловість яких представлена 1–2 потужними підприємствами – Бережани, Бучач, Борщів, Терехів, Підволочиськ, Ланівці, Збараж;

в) містечка і селища, в яких є комплекс підприємств і установ сфери послуг районного значення, промислові функції майже не виражені через зупинку промислових підприємств – Козова, Шумськ, Монастириська, Зборів, Підгайці;

г) містечка, в яких поруч із комплексом установ районного значення містоформувальну роль відіграє рекреаційна сфера – Гусятин, Заліщики;

3) *центри обслуговування місцевого населення:*

а) одногалузеві промислові центри з відносно добре розвинутою сферою послуг – Заводське, Дружба, Велика Березовиця, Хоростків, Копичинці, Скалат, Скала-Подільська, Заложці;

б) селища, які втратили промислові функції і розвинули рекреаційну галузь – Почаїв, Микулинці, Вишнівець, Золотий Потік;

в) селища, в яких сфера послуг (торгівля, освіта, охорона здоров'я) виконує міжпоселенні функції – Великі Бірки, Коропець, Гримайлів, Мельниця-Подільська та ін.

Звуження функцій багатьох поселень у роки соціально-економічної кризи є важливим чинником демографічного занепаду міст регіону. Необхідна трансформація функцій цих поселень, перетворення їх в опорні центри нових систем розселення, що виникатимуть на основі територіальних громад.

Література:

1. *Заставецька О.В.* Географія населення України: навч. посіб. / О.В. Заставецька, Б.І. Заставецький, Д. В. Ткач. – Тернопіль, 2010. – 134 с.
2. *Заставецька О. В.* Тернопільська область: географічні основи комплексного економічного і соціального розвитку: [монографія] / О.В. Заставецька. – Львів, 1997. – 211 с.
3. *Заставецька Л. Б.* Системи розселення і геопросторові проблеми вдосконалення адміністративно-територіального устрою України: монографія / Л. Б. Заставецька ; [наук. ред. Шаблій О. І.]. – Тернопіль : ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2013. – 331 с.
4. *Заставецький Т. Б.* Система міських поселень агропромислового регіону в умовах трансформації суспільства. Монографія / Т. Б. Заставецький. – Тернопіль: Ред.-вид. відділ ТНПУ, 2005. – 160 с.
5. *Ілляш І.* Соціально-економічний розвиток поселень агропромислового регіону в умовах трансформації суспільства / І. Д. Ілляш, Д. В. Ткач. – Тернопіль: Астон, 2013. – 204 с.
6. *Офіційний веб-сайт* Державної служби статистики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua/> – Назва з екрану.
7. *Офіційний веб-сайт* Головного управління статистики в Тернопільській області [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.te.ukrstat.gov.ua/> – Назва з екрану.
8. *Статистичний щорічник* Тернопільської області за 2015 рік / [за ред. А. А. Чорного]. – Тернопіль: ГУС у Тернопільській області, 2016. – 430 с.